

УДК 94(477) «17»

Світлана Андрєєва*

**«КРИМСЬКИЙ» ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В ПЕРІОД
МІЖ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИМИ ВІЙНАМИ
1734–1739 рр. та 1768–1774 рр.**

У статті висвітлено політичні аспекти взаємин Запорозької Нової Січі з Кримським ханством в середині XVIII ст. як можлива альтернатива російській протекції.

В статье освещены политические аспекты взаимоотношений Запорожской Новой Сечи с Крымским ханством в середине XVIII в. как возможная альтернатива российской протекции.

This article is based on the research of the political aspects of relationship between Zaporizka Sich and The Crimean Khanate as an alternative Russian protectorate in the middle of the eighteenth century.

При вивченні історії Запорозької Нової Січі на сьогодні ще не стали пріоритетними зовнішньополітичні аспекти існування і конкретні форми реалізації її міжнародної правосуб'єктності. Водночас взаємини Січі з Гетьманщиною, польською адміністрацією, Військом Донським, Кримом, окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом та Хотиним тощо розкривають суть автономії Запорожжя в складі Російської імперії.

Політика Росії в Північному Причорномор'ї у період між війнами з Туреччиною 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. була спрямована на закріплення в регіоні, в чому не останню роль відіграло Запорожжя. Воно виконало функцію «буфера» проти Криму, звільнило імперію від безпосередньої участі в прикордонних конфліктах та початках господарського освоєння степу. Після переходу запорозьких козаків у підданство Російської держави та останніх контактів з П. Орликом 1737–1739 рр., російський уряд здійснив ряд заходів, які мали за мету остаточно прив'язати Військо Запорозьке до імперії та унеможливити його подальші переходи і політичні коливання, так само як позбавити можливості для самостійної політичної діяльності. Але запорозьке козацтво протягом Нової Січі, застосовуючи всі легальні можливості чинити опір нівелюючому впливу російського централізму, не відкидало перспективи виходу з російської протекції. До політичних зв'язків з Кримом запорозьців підштовхували традиційна ставка один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та

---

* *Андрєєва Світлана* – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

поглиблення в часи Нової Січі економічних взаємозв'язків в умовах практично 30-літнього миру, забезпеченого Белградським мирним трактатом 1739 р.

Визнаючи значне економічне посилення Запорожжя в часи Нової Січі, однак не можна погодитися з деякими дослідниками, що «економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність»¹. В умовах встановлення фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями протягом XVIII ст. мова могла йти тільки про зміну протекції на турецьку, що за усталеної лінії кордону означало би для запорожців і втрату більшої частини території Вольностей. Серед інших факторів, що надійно фіксували Запорожжя в російському протектораті, дослідники також називають побоювання військової сили Росії (ще живе пам'ять про зруйнування Січі 1709 р.), сумний досвід перебування в турецько-татарському підданстві, зацікавленість старшини в гарантіях російського уряду на випадок повстання сіроми². Також треба додати, що економічні інтереси Січі полягали саме в площині транзиту між Кримом і Гетьманщиною, що забезпечувала російська протекція. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособових відносин татар та запорожців уособлюються перш за все з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала і запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу.

Такий двоїстий характер зовнішньополітичних інтересів Запорожжя зумовив коливання кримського напрямку політики Коша в залежності від перспектив російської протекції та загрози чергової російсько-турецької війни.

Різні аспекти взаємин Запорожжя з Кримом згадуються в науковому доробку дослідників історії Нової Січі, які в різні часи працювали з документальним комплексом Архіву Коша (А. Скальковський, М. Тищенко, Н. Полонська-Василенко, В. Голобуцький та ін). Спробу прослідкувати в нових умовах традиційну боротьбу за владу в Коші проросійської, прокримської та пропольської партій в зв'язку із політичною історією часів Олешківської Січі здійснив О. Рябінін-Скляревський³. Так звана «кримська легенда» за часи Нової Січі поєднала в собі як напівправдиві розповіді старих козаків, що прийшли в Кіш ще за кримської доби, про позитивні моменти перебування під протекцією хана, так і нові чутки про зміну протекції. Ця легенда поширювалася по Степу як «рослина на гнійному ґрунті». Дослідник вбачає «кримський слід» у перепіт'ях внутрішнього життя Запорожжя і виділяє існування так званої «прокримської партії», яка виражала економічні інтереси розвитку транзитної торгівлі, була незадоволена посиленням російського централізму. Найбільш вірогідним лідером кримської партії він вважає Пилипенка, а найбільш послідовним російській орієнтації кошового Калнишевського. Такі характеристики зустрічаємо ще у А. Скальковського.

Та, на нашу думку, не треба перебільшувати альтернативність Пилипенка Калнишевському. Деякі відомі і маловідомі епізоди політичної біографії практично всіх кошових часів Нової Січі говорять про більш-менш вдале і тривале балансування на межі протиріч між Кримом та Росією.

Предметом нашої роботи є політичні аспекти запорозько-кримських відносин та зовнішньополітична орієнтація окремих кошових в мирних умовах, а саме в період між двома російсько-турецькими війнами – 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр.

Метою даного дослідження є встановлення сталих геополітичних інтересів Нової Січі та виділення «кримського» напрямку діяльності Коша в умовах російської протекції, а також виявлення можливих впливів і зв'язків з зацікавленими сторонами – кримськими посадовцями, представниками української політичної еміграції, іноземними дипломатами тощо.

Можливі таємні політичні контакти Запорожжя з Кримом і Туреччиною в умовах російської протекції зумовили велику увагу імперських структур до зовнішньополітичної діяльності Коша. В доступних документальних свідченнях є натяки на зраду кошового Сича. Василь Ігнатович Сич був тричі кошовим – 1745 р., 1746 р., 1750 р. і був відомий знавець кримських справ. У січні 1745 р. спостерігач від Колегії іноземних справ на Січі капітан Колюбакін доносить про настрої запорожців, що товариство згадує життя під кримською протекцією «тогда своевольных добычей много имели»⁴. 1749 р. перебуваючий на Січі секунд-майор О. Нікіфоров пропонував закликати Сича в склад Комісії по розслідуванню татарських скарг, бо він добре знає Крим⁵. 1750 р. миргородський обозний Ф. Москов доповідав, що Сич «найден во взятии от гайдамаков разграбленных в тех татар вещей и денег прилично и потому оной Сыч отправлен в киевскую генерал-губернаторскую канцелярию под караул, где он и умер»⁶. Справа ж Київської губернської канцелярії каже про «измену кошового Сича»⁷. Таке формулювання і за описом справ секретної експедиції Сенату⁸. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії за описом № 1 Фонду «Московской конторы КИД» числиться справа по доносу козака Титоренка на кошового Сича, яка реально відсутня⁹, що може свідчити про серйозність звинувачень (адже звинувачення в потуранні гайдамакам і пограбуванням татар були і до інших кошових – Ігнатовича, Лантуха, але не мали таких серйозних наслідків).

Восени 1755 р. було поширено загрозливу для російської влади інформацію, що 119 запорожців втекли з Січі і просилися в протекцію хана жити на татарській землі. А відправлений в Польщу для розвідування священник Даміан Васильєв повідомляв про аналогічні наміри ще 400 запорожців і що може вся Січ в кримське підданство віддасться через тих злодіїв. Ці відомості російські урядовці піддали сумніву і перевіряли, особливо щодо зв'язків з мазепинцями в Криму. Кошу було рекомендовано відряджати в кримську сторону людей і намовляти тих втікачів мирно повернутися. Хоча інформація надійшла до Сенату, офіційному Кошу вдалося відхреститися від перебіжчиків¹⁰.

Цікаві свідчення містяться в «Історії» Н.-Г. Леклерка, француза за походженням, який перебував деякий час лікарем останнього гетьмана Розумовського, мешкав в його палаці в Глухові, користувався його бібліотекою, спілкувався з українською старшиною і запорожцями, можливо навіть відвідав Січ. За Леклерком, запорожці використовували як важіль тиску на уряд загрозу переходу до своїх «братів-татар». Про це сказав на аудієнції імператриці поважний старик, який

очолював депутацію до двору¹¹. Н. Полонська-Василенко припускає, що це міг бути колишній кошовий Григорій Лантух (Федоров), який приймав участь в депутаціях 1758, 1761, 1763 рр. Але дослідниця вважає, що Леклерк лише передає загальний настрій запорожців, що «не можна припустити, щоб він міг загрожувати відходом запорожців до татар, але можливо, що розмови про це велися»¹².

Ми вважаємо, що у Леклерка йдеться про виступ Петра Калнишевського, згаданий в проекті генерал-майора К. Штофельна по ліквідації запорозького устрою і утворенню на запорозьких землях Дніпровської губернії (1765 р.). Як аргумент за знищення Січі високопоставлений сановник нагадує, що Калнишевський, ще перебуваючи старшиною в депутації щодо повернення земель та митних пільг в Петербурзі в Сенаті казав, що в разі незадоволення їх вимог, запорожці підуть до татар (саме: «Надобны мы вам или нет? Мы яко лучшие люди должны повинуются, а другии, то есть чернь к татарам пойдут»). І Сенат почав «балансувати». Про такі речі доведено було до відома імператриці Єлизавети і уряд змушений був піти на поступки щодо деяких вимог запорожців. Штофельн підкреслює, що ці слова він сам чув. Взагалі він вважає, що якщо запорожці «такі сумнительные речи при всех случаях несут, с которых точно видно, ежели хотя немного не по их воле что делается, злое намерение имеют»¹³. Тобто, маємо підтвердження, що такі слова в Сенаті говорив Калнишевський під час депутацій за правління Єлизавети (тобто – 1755–1756 рр. або 1758–1761 рр.). За біографією К. Штофельна можна припустити його перебування в Петербурзі в означені роки¹⁴, а за сформульованими вимогами запорозької Депутації¹⁵ промову Калнишевського треба віднести на 1756 р.

Вважаємо також, що саме у 1756 р. на Січі склався комплекс причин, що зумовило загальне незадоволення російською протекцією:

1) Можливі таємні політичні контакти запорожців з емігрантами-мазепинцями, з Кримом і Туреччиною.

У Бахчисараї приблизно з 1738 р. по 1758 р., можливо з перервами, перебували Іван Іванович Мирович (до смерті у 1753 р.), а потім з Польщі до Криму приїхали його брат Федір Іванович Мирович та Федір Іванович Нахимовський.

В науковій літературі закріпилося кілька тенденцій до визначення ролі емігрантів-мазепинців в історії Нової Січі. А. Скальковський¹⁶ та О. Рябінін-Склярєвський¹⁷ вважали, що вони не відіграли взагалі політичної ролі. Сучасний дослідник В. Мільчев намагається поєднати діяльність мазепинців із спробами організаційного оформлення в якості антитези Новій Січі в межах ханства та в Очаківському степу залишків запорозько-гетьманської еміграції 1709 р. з приєднаними до них перебіжчиками протягом 1740–1750-х років¹⁸. На наш погляд, висновок про значення діяльності мазепинців в Криму в середині 1750-х років можна зробити, враховуючи загальний стан запорозько-кримських взаємин в цей період і саме їх вплив на формування позиції ханів та політики Коша.

Розвідування і міркування навколо Мировичів і Нахимовського в свій час породило лаву листування між Колегією іноземних справ, Воєнною колегією, російськими резидентами в Стамбулі, київською генерал-губернаторською

канцелярією, Генеральною військовою канцелярією, воєнним командуванням на Україні та Кошем, дійшло до Сенату. Матеріали Архіву Нової Січі¹⁹ та київського генерал-губернатора²⁰ не дають повної картини діяльності мазепинців в Криму і потребують залучення архівів центральних відомств Російської імперії, з яких вже актуалізовано ряд матеріалів з Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) (м. Москва, РФ) – так звану справу «О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском...», яка є систематизацією документів з різних відомств імперії щодо означених українських емігрантів (фонд 13 Малоросійські справи)²¹ та ряд згадок в документах Секретної експедиції Сенату (фонд 248)²². Деякі справи Секретної експедиції Воєнної колегії також присвячені спостереженням за діяльністю Мировичів і Нахимовського²³.

Перебування мазепинців-емігрантів в Криму реконструюється лише фрагментарно і в основному за даними російської і запорозької розвідки. Тому наявна джерельна база дозволяє лише в загальних рисах окреслити офіційні контакти емігрантів з запорожцями, співвіднести їх з політичними акціями Коша та імперських структур. Пік активності їх контактів з запорожцями припадає на 1755–1756 рр., вони проводили агітацію за повернення в кримську протекцію, але у прямі офіційні зносини з Кошем їм ввійти не вдалося. Сам факт їх агітації у зв'язку із коливаннями зовнішньополітичного курсу Коша, та інформацією про діяльність на Січі агентів профранцузької партії претендента на польський престол Ст. Лещинського, становив загрозу Російській імперії в її утвердженні в Північному Причорномор'ї і зумовлював велику увагу посадовців різних рангів до запорозько-кримських зв'язків і врахування цього фактору в політиці уряду щодо Січі²⁴.

2) Діяльність Мировичів і Нахимовського співвідноситься з діями представників Франції в Криму в загальному руслі зацікавленості Франції в регіоні у зв'язку із підготовкою і початком Семилітньої війни²⁵. Так, французький емісар в Петербурзі шевальє Дуглас 1756 р. мав інструкцію розвідати стан запорозько-російських відносин²⁶.

Представляють інтерес контакти «мазепинців» з французькими резидентами в Бахчисараї, які виконували переважно функції політичні і реалізовували загальну лінію французької дипломатії на послаблення Росії. Маємо свідчення контактів мазепинців з консулом Ш. Пейсонелем (1753–1758 рр.), особою доволі відомою як своєю дипломатичною, так і літературною і науковою діяльністю. 1755 р. Пейсонель подав своєму уряду записку у двох частинах «Memoire sur l'etat civil, politique et militaire de la Petit Tartarie» (Криму – С.А.) (Ч. 1. Про торгівлю ханства, Ч. 2. Про торгівлю турецьких провінцій), яка пізніше складе основу його великої праці *Traite sur le commerce de la Mer Noir* (вперше видано 1787 р.)²⁷. Інформацію щодо запорозько-кримської торгівлі та торгівлі запорожців з Очаковом Пейсонель отримував з власних спостережень, із матеріалів батька (який в свій час був консулом в Смирні), від Мировича та запорожців, що з різних справ відвідували Крим²⁸.

Але в цілому міжнародна ситуація не сприяла створенню широкого антиросійського фронту держав на фоні посилення Російської імперії та тривалого російсько-турецького миру.

3) Опозиційні настрої запорожців виливалися у бажання цілком розірвати з Російською імперією у зв'язку із внутрішніми протиріччями на Січі і бажанням зберегти свій традиційний устрій. Переломним в житті Запорожжя Н. Полонська-Василенко вважає 1756 р., коли за попередньою домовленістю кошового Лантуха, військового писаря Романовського та значних старшин, капітана Федцова з Новосіченського ретраштаменту та ієромонаха Теодоліта не відбулися перевибори старшини на новорічній раді. Серед іншого Лантух пішов на це, бо побоювався помсти за видачу Криму пограбованих запорожцями 300 татарських коней²⁹. В такій складній політичній ситуації на літній раді 1756 р. відбувся бунт. Від «верстви дрібного зимівника і січового базару» на кошовство хотіли висунути минського отамана Шкуру, а на суддівство Кишенського, особу економічно пов'язану з транзитною торгівлею (обох О. Рябінін-Скляревський зараховує до «прокримської партії»)³⁰. Бунт подавлено, але Лантух на кошовство не повернувся, бо 1756–1758 рр. був під вартою в Києві в справі розслідування його причетності до потурання гайдамакам.

4) Загальне погіршення умов перебування в російській протекції – вищезгадані спроба ліквідувати виборність на Січі та посилення митного тиску, а також передача Запорожжя з відання Колегії іноземних справ до Сенату 1756 р. тощо.

5) При плануванні відбудови та переносу Січі (замість згорілої у 1756 р.) запорожці пропонували обрати новим місцем для її спорудження Микитин Перевіз, що нижче по Дніпру і ближче до Криму. Це була і чудова нагода позбутися опіки російського гарнізону, бо Туреччина та Крим будуть незадоволені спорудженням укріплень³¹.

6) На наш погляд, опозиційні тенденції на Запорожжі посилювалися із наближенням війни з Туреччиною, адже вона не відповідала основним потребам господарського розвитку Вольностей. Так, 1755–1756 рр. у зв'язку із зміною султана Росія не виключала можливість війни з Туреччиною, хоча запорожці не підтверджували таких очікувань.

Важливим в розвитку політичних аспектів запорозько-кримських взаємин, які в перші десятиліття російської протекції, як ми бачили носили врівноважений і офіційний характер, є агресивно-антиросійськи забарвлений перший ханат Крим-Гірея. Але Крим-Гірей в цілому позитивно ставився до козацьких спільнот. В роки значних заворушень ногайців 1758–1759 рр. хан звертався в Кіш не підтримувати сепаратистів і видавати їх в разі можливості. Також Кіш виконував накази не дозволяти переховуватися ногайцям в межах Вольностей в разі ханських репресій³². Але російський уряд забороняв запорожцям втручатися, якщо хан буде «о чем-то просить», наприклад, затримати непокірних ногайців³³.

Епізод 1756 р. доповнює політичний портрет П. Калнишевського і ув'язується з його наступними кроками. Обрання Калнишевського на кошовство влітку 1762 р. всупереч заборонам можна пов'язати зі вступом на престол імператриці Катерини II – в липні звістка про це дійшла на Січ, а на коронації в Москві 12 вересня запорозьку делегацію очолював кошовий Калнишевський. Офіційна діяльність попереднього кошового Лантуха відома до кінця липня³⁴. Щойно

обраному на літній раді 1762 р. кошовому Калнишевському Крим-Гірей робить пропозицію перейти в його протекцію³⁵. Відмову на пропозицію хана можна пояснити сподіваннями на поліпшення відносин з російським протектором у зв'язку із двірцевим переворотом Катерини II.

Перша половина 1760-х років позначена напруженою політичною боротьбою на Січі серед угруповань старшини в умовах заборони царським урядом власне перевиборів кошового. Нарікання викликали як факт перевиборів, так і персона Калнишевського. Російських урядовців влаштовувала кандидатура лояльного Лантуха (1756, 1757, 1758, 1761, перша половина 1762, 1763 рр.), хоча він і був відомий потуранням гайдамакам. Повернення його на кошівство січневою радою 1763 р., а потім січневою радою 1764 р. обрання Пилипа Федоровича (Пилипенка) дослідники пов'язують з посиленням партії сіроми і необхідності, хоча б тимчасового, компромісу³⁶.

Найбільш сприятливим періодом запорозько-татарських взаємин вважається кошовство Пилипа Федоровича (1764 р.), відомого ще з часів Олешківської Січі політика. Того року хан нібито мав намір напасти на Ново-Сербію, проте стосунки з Запорожжям не змінилися. Хан повідомляв Січ про свій похід на Волошину 1764 р. Татарські отари продовжували пасовища на запорозькому степу, листи хана запевняли у приятельських стосунках. Саме стараннями Федорова було усунуто конфлікт через скасування традиційного шляху Очаків – Січ³⁷. Неодноразово ім'я Пилипенка і надалі впливало у зв'язку з кримською орієнтацією. Він приймав участь в підготовці «наказу депутатам» в Законодавчу комісію 1767 р., основними вимогами якого були збереження території Вольностей і поліпшення умов торгівлі з Кримом.

Після відставки у вересні 1764 р. Крим-Гірея новий хан Селім-Гірей (1764–1767 рр.) продовжив його політику. Повернений на кошовство Калнишевський (1765–1775 рр.) також проводив щодо Криму усталений курс.

Лантуха російські сановники протегували на кошовство і після повторного обрання Калнишевського 1765 р.³⁸ З іншого боку, кримська сторона демонструвала свою прихильність до кандидатур Пилипенка і Калнишевського, що ні в якому разі не дозволяє автоматично віднести цих досвідчених і обережних політиків до прокримськи орієнтованих.

Побоювання переходу на бік противника призводило до обмежень і регламентувань міжнародних зносин Коша, розвідування з цього приводу в Січі і в Криму. До того ж, запорожці «набивали ціну» своїй воєнній силі і вміло маніпулювали загрозою з півдня у протистоянні з Російською імперією.

Неодноразово Калнишевського звинувачували в зраді. Найбільш відомий донос старшини П. Савицького на ім'я президента Малоросійської колегії гр. П. Румянцева про плани Калнишевського у жовтні 1766 р. вибрати в війську двадцять добрих козаків і відрядити до султана з проханням «в случай прийняття под турецькою протекцією»³⁹. У той час доносу не надали відповідної уваги, можливо в зв'язку із наближенням війни з Туреччиною. Дехто з коментаторів документу взагалі ставив під сумнів, що такий обережний і серйозний політик як

Калнишевський наважився би на практичні заходи проти Російської імперії, та й це відразу набуло б розголосу; подібні доноси треба вважати лише відголоском боротьби за владу в Коші окремих груп старшини.

А доноси на Калнишевського продовжували надходити і далі, в тому числі і в державній зраді. Корисність і вірність запорожців викликали сумнів у імперських сановників, і, відповідно, зневагу до Війська та його потреб. Причетність до «мазепиної зради» стала ярликом для запорожців в російському суспільстві, з підозрою ставилися до запорожців російські офіцери та купці, перекладачі від КІС, подорожуючі монахи тощо. Так, вищезгаданий Штофельн писав в Сенат, що мати в підданстві запорожців – все одне що мати в підданстві ворогів. Він вважав, що претензії Османської імперії за побудову росіянами в прикордонній зоні недозволених укріплень ідуть від «запорожского разглашения», тому що запорозькі старшини передбачають загрозу від тих укріплень традиційному ладу Січі⁴⁰. Граф П. Рум'янцев у ордері князю О. Прозоровському обурювався, що «запорожцы в объяснения своих прав входят больше, нежели прилично», а в іншому листі непокоївся тим, що вони можуть дійти «до той крайности, что учнут ... явно общую тишину нарушать и поступят на дела, доказывающие разврат и умысел в нарушении долга подданства»⁴¹.

Навіть російські солдати дозволяли собі образливо називати запорожців «татарішками» та чинити в Січі «озорства и обидь», про що Кіш скаржився в репорті від 17 липня 1768 р. на прапорщика Новосіченського ретраштаменту В. Костіна та його команду⁴². На думку сучасника, хоча російський двір і був незадоволений козаками, змушений був їх шадити, щоб вони не зрадили⁴³.

Найгостріше питання вибору зовнішньополітичної орієнтації постало напередодні і на початку війни 1768–1774 рр. Звинувачення П. Калнишевського в замаху на зраду та у зв'язках з противником базується на трьох епізодах, достатньо представлених в літературі: прямі таємні зв'язки з Кримом після оголошення війни в жовтні 1768 р.; події під час бунту на Січі в грудні 1768 р.; дії запорожців під час татарського набігу взимку 1769 р.; можливі контакти з польськими конфедератами. Жоден з них не має доказової бази щодо реальної «зради» запорожців.

Взагалі, при зміні протекції радикального зламу в складі старшини не відбулося, більшість кошових Нової Січі вийшли з верстви курінних отаманів «кримської доби». За Нової Січі на Запорожжі перебували родичі і нащадки кошових «кримської доби» – син К. Гордієнка Василь Головка (за реєстром 1756 р. отаман Пластунівського куреня), брат І. Малашевича Кость Малашевич (кошовий 1737 р. та 1743 р., 1748 р.), Ф. Шишацького та ін. У козацькій громаді сформувався прошарок запорозької аристократії, представники заможних козацьких родин, які обіймали високі посади в Січі та в паланках. Це відомі з кримської доби Білицькі, Малашевичі, Тарани, Федорови, Рубани, Чорні, Малі та ін. У перші десятиліття по поверненню в російську протекцію до них додалися впливові Калнишевські, Головаті, Чернявські, Нагаї та ін.⁴⁴. У відстоюванні своїх економічних і політичних інтересів ці окремі групи об'єднувалися, у кожного із старшинських об'єднань були прихильники серед козацьких низів. У внутріш-

ньому житті Запорозжя та у зовнішніх зносинах ці своєрідні козацько-старшинські партії відігравали першочергову роль, але пов'язати ті чи інші угруповання з певною зовнішньополітичною орієнтацією не можливо.

Тобто, в політиці Калнишевського, як і практично всіх кошових доби Нової Січі прослідковується балансування на межі протиріч з Росією та протиріч з Кримом, що зумовило непослідовність запорозької дипломатії. Вважаємо більш доречно говорити не про «кримську» партію в Коші, а про «кримський» вектор в політиці Коша в часи Нової Січі, який становив противагу вектору «російському». Адже на Запорозжі не склалося сталої соціально, політичної чи регіональної групи, орієнтованої на Крим.

Наявні матеріали та сам характер запорозько-кримських взаємин часів Нової Січі в умовах посилення Російської імперії в Північному Причорномор'ї говорять якщо не про зраду запорожців, то про реальну можливість цієї зради, що пов'язано перш за все з іменем кошового Калнишевського. Хоча певний час військова сила запорожців використовувалася для протидії Туреччині та її васала Криму, запорожці не вважалися надійними підданцями і при нагоді звинувачення в зраді були використані для знищення Січі та розправи над керівництвом Коша.

---

¹ Олійник О. До причин ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 49.

² Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 42.

³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябінін-Скляревський: матеріали к биографии. – Одесса-Киев, 2000. – С. 83–178.

⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. II. – С. 1725–1726.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. ... – С. 162.

⁶ Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – С. 117.

⁷ Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 208.

⁸ Російський державний архів давніх актів, м. Москва (РФ) (далі – РДАДА). – Ф. 248. – Оп. 113. Первый департамент Сената. Описание дел секретной экспедиции Сената. – Спр. 793: О миргородском полковнике Василии Капнисте и запорожском кошевом атамане Сыче обвиняемых в измене (1750 г.).

⁹ Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва (РФ). – Ф. 7. – 1750 г. – Спр. 2: Дело по доносу казака Титоренко на запорожского кошевого атамана Сыча и пр.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т. 4. – К., 2006. – С. 95–96. та ін.; Мильчев В. У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-і рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 10. – К., 2005. – С. 237.; РДАДА. – Ф. 13: Дела о Малороссии. – Спр. 45: О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском, бежавших из России и действовавших во вред интересам ее, также об эмиссаре Мустафе-аге, которого считали за Мировича. 1749–1756. – Арк. 34 зв.–36.

- ¹¹ Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, par M.M. Le Clerc. – Paris, Versailles, 1783–1792. Livre VI. Observations interessantes sur l’Ukraine, la petite Russie et ses Habitans. – P. 77–110.
- ¹² Полонська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. I. – С. 42.
- ¹³ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.) // Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.
- ¹⁴ ¹ Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 37.
- ¹⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 323–225.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст... – С. 139.
- ¹⁸ Мільчев В. У пошуках «Антисічі» ... – С. 231–250.
- ¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т. 4. ...– С. 97–100, 102–103, 141 та ін.; Скальковський А.О. Секретная переписка Коша Запорозького (1734–1763) // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 334–335.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького... – С. 354–356.
- ²⁰ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С. 602–603.
- ²¹ Пуτρο О. До історії першої української еміграції (за архівними документами) XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 3–9; Путро О. Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Миновичів (середина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 6 (7). – К., 2001. – Ч. 2. – С. 150–151 та ін.
- ²² Мільчев В. У пошуках «Анти січі»... – С. 231–250.
- ²³ Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (РФ). – Ф. 20.– Оп. 1/47. – Спр. 300. – Спр. 375. – Ч. 1–3. – Спр. 384.
- ²⁴ Андреева С.С. Зв’язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738–1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006. – С. 77–91.
- ²⁵ Андреева С.С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004. – С. 21.
- ²⁶ Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu’è la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9. Russie. 1749–1789. – Paris, 1890. – P. 8–10.
- ²⁷ Reussonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noir. – Seconde Partie. – Paris. – 1787.
- ²⁸ Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького консуля Шарля Пейсонеля // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. СЛІІ. – Вип. III. – Львів, 1933. – С. 135–147 (С. 1–13).
- ²⁹ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вольності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. I. – С. 79–82.
- ³⁰ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.... – С. 118–120.
- ³¹ ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 2837–2838: Верховець Я.Д. Підготовчі таємні заходи царського уряду до знищення Запорозької Січі (рукопис). 1930-ті роки (?); Ленченко В. Листи кошового

- отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28–30.
- ³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 23403: Экстракт и реестры царских грамот и указов гетьману, именных и царских листов. 1708–1762 pp. – Арк. 123 зв.
- ³³ Центральний державний історичний архів України (м. Київ). (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 78, 78 а.: «Дело по секретам. Заведенное 1759 году. № 22». 1759–1760 pp. – Арк. 103.
- ³⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 30.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3996: Справа про надіслання кошовим Калнишевським Київському генерал-губернатору Глебову відомостей про наміри кримського хана схилити Запорозьке Військо до союзу з ним та приєднання до Кримського ханства і про нагороди Катерини II старшині. 1762 р.
- ³⁶ Грабовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський ... – С. 31.
- ³⁷ ІР НБУ. – Ф. X [«Архів ВУНАС»]. – Спр. 22926: Рябінін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу № 30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу (рукопис). 1930 р. – Арк. 2.
- ³⁸ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.)... – С. 46.
- ³⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. 27–28 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко // Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. XIV. – М., 1994. – С. 45; Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXI. – Одесса, 1913. – С. 72.; Князьков Ю.П. Нові відомості про П. Калнишевського // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 119–121.; Александров П.Г. Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя, 1999. – С. 203–205. та ін.
- ⁴⁰ Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.)... – С. 41.
- ⁴¹ Александров П. До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наукові записки: Зб.пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 5. – К., 1999. – С. 68.
- ⁴² Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961. – С. 338.
- ⁴³ Манштейн Г.Ф. Записки о России. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 24.
- ⁴⁴ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. ... – С. 147–178.